

מחלוקות בכלכלה
סדרה שנייה

הסיבות לפיתוח הכלכלי האטי בעולם הערבי: ויכוח נמשך

מחלוקת בכלכלה 5

מאת: פאול ריבלין

מ א י 2 0 1 3

התוכנית לכלכלה וחברה
במכון ון ליר בירושלים

מכון ון ליר בירושלים
THE VAN LEER JERUSALEM INSTITUTE
معهد فان لير في القدس

FRIEDRICH EBERT STIFTUNG

מחלוקות בכלכלה, סדרה שנייה

מחלוקת בכלכלה 5

מחלוקות בכלכלה, סדרה שנייה

מחלוקת בכלכלה 5

הסיבות לפיתוח הכלכלי האטי בעולם הערבי: ויכוח נמשך

פאול ריבלין

מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, אוניברסיטת תל אביב

התוכנית לכלכלה וחברה
במכון ון ליר בירושלים

מכון ון ליר בירושלים
THE VAN LEER JERUSALEM INSTITUTE
معهد فان لير في القدس

FRIEDRICH EBERT STIFTUNG

Disputes in Economics – Second Series

No. 5

The Reasons for Slow Economic Growth in the Arab World: The Debate Continues

Paul Rivlin

מפיקה: יונה רצון
עורכת לשון: נעה רוזן

הדעות המובאות בסדרה השנייה של המחלוקות בכלכלה משקפות את דעתם של הכותבים ולאו דווקא את עמדתה של התוכנית לכלכלה וחברה במכון ון ליר בירושלים

© תשע"ג – 2013, מכון ון ליר בירושלים
סדר וגרפיקה: נדב שטכמן פולישוק

התוכנית לכלכלה וחברה

התוכנית לכלכלה וחברה במכון ון ליר בירושלים הוקמה לנוכח המשימה שהמכון קיבל על עצמו לזהות את הפערים המתרחבים בחברה בישראל, לנתח אותם ולהציע דרכי פעולה מעשיות לצמצומם. מטרת התוכנית ליצור כלים שיאפשרו לציבור להשתתף בשיח הכלכלי־חברתי ולהשפיע על המדיניות הכלכלית־חברתית בישראל, מתוך התמקדות בשאלות מרכזיות העומדות על סדר היום, בין השאר בתחומי חלוקת ההכנסות, שוק העבודה והכלכלה הציבורית.

משתתפי התוכנית הם כלכלנים מוכרים באקדמיה ובמשק הישראלי וחוקרים ממדעי החברה, ובמסגרתה נכתבים ניירות עמדה ונעשים מחקרים שנעזרים בשיטות כלכליות מקובלות. התוכנית מציגה חלופות מקצועיות למדיניות הכלכלית הנהוגה, בשאיפה לקדם צמיחה בת קיימא המתבססת על טובת כל האזרחים ועל הקטנת האי־שוויון בחברה.

התוכנית מבטאת קול ייחודי בשיח הציבורי בישראל, והיא שואפת לתרום לשינוי התפיסה הרווחת בשאלות כלכלה וחברה בשתי דרכים מרכזיות: הראשונה, פיתוח ראייה ביקורתית המבוססת על הבנה יסודית של תיאוריות ושל מונחים כלכליים המשמשים בשיח הציבורי. השנייה, הספקת כלים להתמודדות עם טיעוניהם של מייצגי התפיסות הכלכליות השמרניות – כלים שאינם מפותחים דיים כיום – מתוך הישענות על נתונים המעובדים בשיטות מקובלות כדי להציגם לפני הציבור, אמצעי התקשורת וקובעי המדיניות. הדבר יאפשר התערבות בזמן אמת בדיון בסוגיות המעסיקות את הציבור והשפעה על תהליך קביעת המדיניות הכלכלית־חברתית.

פרסומי התוכנית

- מחקרי מדיניות
- ניירות עמדה
- מחלוקות בכלכלה
- נקודה למחשבה

פעילות לציבור

- ערבי דיון וימי עיון
- סדנאות ודיוני שולחן עגול בהשתתפות קובעי מדיניות
- כינוסים שנתיים

פרסומי התוכנית לכלכלה וחברה ומידע על פעילותה נמצאים באתר האינטרנט של מכון ון ליר בירושלים, www.vanleer.org.il/economics

מחלוקות בכלכלה, סדרה שנייה

מחלוקות בכלכלה, סדרה שנייה, היא נדבך מרכזי בפעילות התוכנית לכלכלה וחברה. הסדרה מבקשת להציג סוגיות בכלכלה העומדות במרכז סדר היום הציבורי באופן מאוזן ככל האפשר ולהשתית את הדיון הציבורי בסוגיות אלה על מסד מושגי ועובדתי מוצק. קורה לעתים שהידע הכלכלי התיאורטי והאמפירי שעומד לרשות הציבור בנושאים אלה ואחרים אינו משקף את הידע הקיים בתחום על כל גווניו ומורכבותו. מטרת הסדרה להציג את הנושאים שהיא עוסקת בהם ממגוון זוויות ולפרוס את השיקולים בעד ונגד מדיניות זו או אחרת על מנת לסייע לציבור לגבש דעה מושכלת מתוך הכרה רחבה יותר של טווח אפשרויות הפעולה.

כל מחלוקת בסדרה מוגשת בחוברת נפרדת, והחוברות משמשות בסיס לדיון בערבי עיון בהשתתפות הציבור הרחב, שמארגנת התוכנית לכלכלה וחברה. את החוברות כתבו מומחים בתחומם, בשפה בהירה ונגישה, והן מיועדות לכל אדם המתעניין בסוגיות המרכזיות המעצבות את פני המשק והחברה בישראל.

הסדרה השנייה של המחלוקות בכלכלה התקיימה במכון ון ליר בירושלים בשנת 2011, והיא המשך לסדרת המחלוקות בכלכלה שהתקיימה במכון בשנים 2006–2007.

תוכן העניינים

תקציר 7

א. הקדמה 8

ב. ההסבר הגיאוגרפי 10

משאבי טבע 10

ג. ההסבר התרבותי 12

ד. ההסבר המוסדי 15

המערך החברתי: התהוות המעמד הבינוני 16

מערכת המשפט 19

ה. סיכום 22

רשימת המקורות 23

תקציר

המזרח התיכון הערבי נמצא כבר שנים בתת־פיתוח כלכלי ביחס לרוב אזורי העולם. מחלוקת זו מציגה ומפרטת שלוש קבוצות של הסברים לתפקודן הלא מיטבי של הכלכלות הערביות בעבר ובהווה. הקבוצה הראשונה מורכבת מהסברים גיאוגרפיים, ובהם מיקומו של המזרח התיכון, האקלים השורר בו, אוצרות הטבע שיש או אין בו והיותו גורם משיכה לאימפריות קולוניאליסטיות בעבר. הקבוצה השנייה מורכבת מהסברים תרבותיים, ובהם מקומם של הדת, המסורת, השלטון והמעמד הבינוני במזרח התיכון הערבי. הקבוצה השלישית, ששתי קבוצות ההסברים מתנקזות אליה, עוסקת במוסדות שהתפתחו במזרח התיכון. קבוצה זו מדגישה את חשיבותם של ארגונים אזרחיים, מוסדות פוליטיים ומערכות המשפט, ואת הדרך שבה גופים אלו הכשילו או עיכבו את השגשוג הכלכלי. מסקנתה של מחלוקת זו היא שאף כי ישנם יחסי גומלין מורכבים בין ההסברים השונים לתת־פיתוח הכלכלי בעולם הערבי, הכיוון הסיבתי העיקרי הוא מהגורם המוסדי לגורמים תרבותיים וגיאוגרפיים.

א. הקדמה

המזרח התיכון, שרובו מיושב בבני האומה הערבית, מפגר כלכלית אחרי רבים מאזורי העולם זה שנים רבות. מגמה זו נמשכת גם בעשרים השנים האחרונות: בשנת 2011 הייתה ההכנסה לנפש בעולם הערבי כ־15% פחות מהממוצע העולמי (Rivlin 2009, 23–30) וסך יצוא הסחורות המיוצרות במדינות ערב היה בסך הכול 1.1% מסך היצוא העולמי.

בלוח 1 להלן מוצגים נתונים דמוגרפיים וכלכליים של העולם הערבי לעומת כלל העולם. מן הלוח עולה בין השאר כי העולם הערבי מתאפיין בפערים כלכליים גדולים: למדינות המפרץ מעוטות האוכלוסין, דוגמת איחוד האמירויות הערביות, היו בשנת 2011 הכנסות גבוהות מאוד בזכות תעשיית הנפט, ואילו למדינות מאוכלסות יותר, דוגמת מצרים, היו הכנסות נמוכות הרבה יותר. במדינות העשירות בנפט היה מתאם גבוה בין מחירי הנפט לצמיחה הכלכלית. השפעה זו לא היטיבה עם המדינות שאין בהן בנפט, והן נותרו בתת־פיתוח כלכלי.

לוח 1: נתונים דמוגרפיים וכלכליים נבחרים, העולם הערבי לעומת כלל העולם

	מדד ההתפתחות האנושית, 2011	תמ"ג לנפש (מחירי השוואת כוח הקנייה), 2011	תוחלת החיים בלידה	אוריינות מבוגרים (בני 15+), 1995 עד 2005 (ממוצע)	גידול אוכלוסייה, 2005 עד 2015 (ממוצע שנתי)	שיעור פריון כולל, 2000 עד 2005
כלל מדינות ערב	0.641	8,554	70.5	70.3	1.9	3.6
איחוד האמירויות הערביות	0.846	59,993	76.5	88.7	2.5	2.5
מצרים	0.644	5,269	73.2	71.4	1.7	3.2
תימן	0.462	2,213	65.5	54.1	2.9	6.0
כלל העולם	0.686	10,082	69.8	82.4	1.1	2.6

מקור: UN Development Programme 2009; Klugman 2011

כמו שעולה מהלוח, בשנים 2000–2005 היה הממוצע השנתי של שיעור גידול האוכלוסייה במדינות ערב מן הגבוהים בעולם, אף על פי שהוא יורד ברציפות מאז שנות השמונים של המאה העשרים. נתון דמוגרפי זה מקשה על ממשלות ועל ארגוני סיוע לספק מזון, מים, דיור ותעסוקה. אחת ההשלכות העיקריות של גידול האוכלוסין המתמשך במדינות ערב היא צמיחה מואצת של כוח העבודה. צמיחה זו מעצימה את שיעור אבטלת הצעירים. אכן, אבטלת הצעירים בעולם הערבי היא הגבוהה ביותר בעולם, והיא הוחמרה עוד בעקבות המשבר הכלכלי העולמי שהחל בשנת 2008–2009 ובעקבות השינויים שמחולל "האביב הערבי". אמנם בשנות השבעים חוו מדינות מזרח אסיה תהליך דמוגרפי דומה, אך במדינות אלו עודד התהליך צמיחה ותיעוש, שלא כמו במדינות ערב.

בלוח 2 להלן מוצגים סימוכין נוספים למצבה הקשה של הכלכלה בעולם הערבי: ההסתמכות על העברות כספים במדינות ערב הייתה גבוהה מאשר באזורים אחרים בעולם, וגם יבוא המזון היה בשיעור גבוה מהנהוג בעולם, כנראה עקב מדיניות כושלת ומחסור במים ובאדמה חקלאית.

לוח 2: אינדיקטורים כלכליים בעולם הערבי ובמקומות אחרים, 2000–2007 (ממוצעים)

	העברות של עובדים מהגרים (באחוזים מהתמ"ג)	יבוא מזון (באחוזים מן הסחר בסחורות)	יצוא דלק (באחוזים מיצוא סחורות)	יצוא תעשייתי (באחוזים מיצוא סחורות)	שיעור האבטלה
מדינות ערב	6.79	16.84	56.32	24.47	12.36
מזרח אסיה והאוקיינוס השקט	1.39	4.79	7.96	79.65	4.55
אמריקה הלטינית והקריביים	1.66	7.23	17.51	55.35	9.19
אפריקה שמדרום לסהרה	1.71	11.63	36.98	31.85	אין נתונים

מקור: World Bank, World Development Indicators

יש מחלוקת בעניין הסיבות לתת-פיתוח הכלכלי במדינות ערב. ישנן שלוש קבוצות של הסברים שאינן סותרות זו את זו, אולם החוקרים חלוקים בשאלה מהי קבוצת ההסברים העיקרית. ההסברים הם: הסבר גיאוגרפי, הסבר תרבותי והסבר מוסדי. להלן יפורטו ההסברים הללו ותיבחן תקפותם.

ב. ההסבר הגיאוגרפי

ראשית, העובדה הברורה והחשובה ביותר באשר למזרח התיכון היא שרובו מִדברי. שנית, המזרח התיכון הוא מרכז מסחר בין אפריקה, אסיה ואירופה. שלישית, מאז תחילת המאה העשרים עתודות הנפט והגז של האזור, שהן מהגדולות בעולם, הקנו לו חשיבות גיאופוליטית עצומה. הכלכלן ג׳פרי סאקס (2001) הדגיש את חשיבותם של התנאים הגיאוגרפיים לפיתוח הכלכלי. תנאי המדבר של המזרח התיכון תרמו להפצת האסלאם במאה השביעית משום שהאמצעים ששימשו באזור – בין השאר שיטות עיבוד המזון ותחבורת הגמלים – התאימו לאזורים אחרים בצפון אפריקה ובמרכז אסיה. אולם אף שתנאי המדבר אפשרו את הכיבוש המוסלמי הם לא יכלו לאפשר פיתוח כלכלי, מה שהוביל לתת־פיתוח המזוהה עם האסלאם באזורים אלו. לכן המוסלמים העות׳מאנים, ששלטו ברוב אזורי המזרח התיכון, זכו להצלחה כלכלית רבה יותר בבלקן ובמזרח אירופה מאשר במדבריות המזרח התיכון.

לעומת המזרח התיכון, התנאים הגיאוגרפיים והאקלימיים באירופה אפשרו התיישבות צפופה יותר, אך גם הצריכו פיתוחים טכנולוגיים שהיו חיוניים לשיפור רמת החיים – בין השאר ייצור מחרשות מתכת, שיטות לבירוא יערות ושיטות בנייה המותאמות לתנאי קור. פיתוחים אלו זיכו את תושבי אירופה הנוצרית ביתרון כלכלי לא רק ביחס למצבם הקודם, אלא גם ביחס לתושבי המזרח התיכון. בשנים 900–1500, בזכות הטכנולוגיה החקלאית שהביאה לידי ביטוי את יתרונות האקלים באירופה, גדלה אוכלוסיית אירופה בקצב מהיר לעומת אוכלוסיית המזרח התיכון, שבו המדבר כפה את אילוציו. גם מצב העיור התהפך במאות הללו: אירופה עלתה על המזרח התיכון הן במספר היישובים העירוניים והן בגודלם. תבוסתה של האימפריה העות׳מאנית בקרב וינה ב־1683 סימלה את יתרונה הכלכלי והצבאי של אירופה הנוצרית. איבוד השטחים באירופה לעומת המשך ההיאחזות במזרח התיכון תרם אף הוא להתנוונותה של האימפריה העות׳מאנית ולהוכחת האי־פיתוח הכלכלי במזרח התיכון ותוצאותיו.

משאבי טבע

משאבי טבע ממלאים תפקיד חשוב מאוד בהתפתחותו של אזור גיאוגרפי. כמו שמדגישים סטנלי אנגרמן וקנת סוקולוף (Engerman and Sokoloff 1997), משאבי טבע הם גורם משיכה להגירה ולהון. עד תחילת המאה העשרים לא התגלו במזרח התיכון משאבים כאלה, והדבר יכול להסביר במידה מסוימת את חוסר העניין הכלכלי בו מצד מדינות אחרות. גם לאחר שהתגלה נפט במזרח התיכון

על הייצור והשיווק שלו, לפחות במחצית הראשונה של המאה העשרים, השתלטו מעצמות קולוניאליות שמטרתן הייתה ניצול כלכלי ולא פיתוח כלכלי מקומי.

דרון אצ׳מוגלו ואחרים (Acemoglu *et al.* 2001) הרחיבו את התיאוריה של אנגרמן וסוקולוף על תפקידם של משאבי הטבע. הם הראו כיצד התפתח פער הכנסות גבוה בין תושבי אזורים שונים בעולם בגלל השפעת הגומלין בין משאבי הטבע לפיתוח המוסדי. התעשייה התפתחה באזורים שבהם נוצרו מערכות חוק ומערכות אחרות שמטרתן להגן על זכויות הבעלות, ואילו אזורים אחרים נותרו בלתי מתועשים. תפקידם של הקולוניאליסטים האירופים מרכזי בתיאוריה זו: לטענת אצ׳מוגלו ואחרים, לחברות שבהן היו שיעורי תמותה נמוכים בקרב המתיישבים האירופים הייתה יכולת גבוהה יותר להעתיק מוסדות אירופיים מאשר לחברות בעלות שיעורי תמותה גבוהים.

פיתוח הקולוניות היה תלוי גם בארץ המוצא של המתיישבים ובסוג המוסדות שהם העתיקו. כאשר בריטניה וצרפת, למשל, השתלטו במאה התשע־עשרה והעשרים על ארצות שהשתייכו בעבר לאימפריה העות׳מאנית ושישבו בהן ערבים לא הייתה הגירה גדולה של מתיישבים מארצות המוצא אל הקולוניות (פרט לאלג׳יריה). לפיכך המעצמות המערביות גם לא ניסו לפתח בארצות אלו מוסדות מערביים שעשויים היו לעודד פיתוח כלכלי. עם זאת, יש לציין שעל פי אלברט חוראני (Hourani 1962, 183–184, 267–268), תנועת ההשכלה הערבית של סוף המאה התשע־עשרה ניסתה בעצמה להעתיק מוסדות מערביים לתרבות הערבית.

על פי דיפאק לאל (Lal 1988, 309–315), השלטון הקולוניאליסטי לא פעל לפיתוח ארצות ערביות גם בשל מסורות ארגוניות שמצאו בריטניה וצרפת בארצות אלו. מצרים של סוף המאה התשע־עשרה, כמו מדינות הדרום של ארצות הברית, הייתה יצרנית כותנה מובהקת. כלכלת הכותנה דרשה פועלים זולים רבים, ורק מעט מנהלים מוכשרים. שלא כמו בארצות הברית, למצרים היו תרבות עתיקה ומסורת של משטר מרכזי חזק, שהשתמר למרות תחלופת השליטים. המעצמות הקולוניאליסטיות האירופיות לא נדרשו לייבא עבדים לעבוד במצרים מפני שכבר היה בנמצא כוח עבודה מאורגן. מסיבה זו לא טרח השלטון הבריטי לייבא שיטות חקלאיות מתקדמות למצרים, ולכן היא נותרה בתת־פיתוח. אם כן, נראה כי ההסבר הגיאורגפי, וההסבר של משאבי הטבע בכללו, קשורים בטבורם להסבר התרבותי ולהסבר המוסדי.

ג. ההסבר התרבותי

דיוויד לאנדס (Landes 1999; 2000) תולה את התת־פיתוח הכלכלי של מדינות ערב בתרבות ששוררת בהן. לאחר בחינה של קבוצות מהגרים שונות, ובכללן מהגרים ממדינות ערביות, קבע לאנדס שבכל הנוגע להצלחה הכלכלית יש חשיבות מכרעת לערכים ולעמדות של הקבוצות. על פי לאנדס, האסלאם פגם בפיתוח הכלכלי באותו האופן שהכנסייה הקתולית מנעה בזמנה פיתוח כזה, כטענתו הידועה של מקס ובר.*

חוקרים נוספים תומכים בתפיסה שהתרבות המוסדית שהאסלאם יצר השפיעה לרעה על הכלכלה. ז'אן־פיליפ פלאטו (Platteau 2007, 1–4) טען שרוב הדתות, ולא רק האסלאם, הן בעלות השפעה שלילית כזאת, ולו בעקיפין. אך יותר משהדת מונעת צמיחה באופן ישיר, התרבות או הדת עשויות להתפתח בכיוון מסוים בשל אי־צמיחה כלכלית. לדברי פלאטו, כמעט בלתי אפשרי לאתר משתנים שמשפיעים על התרבות או על הדת ואינם משפיעים בדרך כלשהי על הצמיחה הכלכלית.

לעומתו, ישנם חוקרים שמסרבים לקשור בין הדת, ובייחוד האסלאם, ובין הפיגור הכלכלי של מדינות ערב. מקסים רודינסון (Rodinson 1974, 76–117), ואחריו מרקוס נולן והווארד פאק (Nolan and Pack 2007, 144), טענו שהאסלאם אינו מסביר את הבעיות הכלכליות בעולם המוסלמי משום שהוא מעולם לא אומץ במלואו. רודינסון הראה למשל כי רק לעתים נדירות נאכף האיסור האסלאמי על תשלום ריבית, וטען כי זוהי הוכחה לחוסר החשיבות של גורמים תרבותיים־דתיים בהתפתחות הכלכלית של העולם האסלאמי. רודינסון המרקסיסט סבר שהחולשה הכלכלית במדינות ערביות בעבר ובהווה נובעת מהתנאים החומריים שעמם התמודדו המוסלמים. נולן ופאק השמרנים סקרו ניסיונות אקונומטריים להעריך את ההשפעה של האסלאם על הצמיחה הכלכלית, וקבעו שהשפעתו לא הייתה ניכרת. עם זאת, בדומה לפלאטו הם ציינו שייתכן שלאסלאם הייתה השפעה שלילית עקיפה.

טימור קוראן (Kuran 2007) סבר שמתקיימים יחסים הדדיים בין התרבות לגורמים חומריים, ודחה את הטענה שהתרבות או גורמים חומריים הם ההסבר הבלעדי לבעיות האזור. הוא דחה גם את הרעיון שהדת או התרבות המוסלמית הן

---

* בספרו החשוב **האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם** טוען ובר שהמהפכה התעשייתית היא תוצאה טבעית של התפיסה הפרוטסטנטית, שראתה בהצלחה הכלכלית עדות לגאולת האדם (ובר 1984). יש לציין כי ובר עצמו ראה באסלאם דת שמעכבת את הצמיחה הכלכלית (ראו Weber 1968, 623–627).

הגורמים היחידים או הישירים לחולשה הכלכלית באזור המזרח התיכון, אם כי הודה בהשפעתן העקיפה (Kuran 2006). החולשה הכלכלית, לפי קוראן, מקורה בגורמים פוליטיים, אך תרמה לה האי־מוכנות של החברה המוסלמית לעודד דיון ציבורי או להשתתף בו, מפחד שהדבר יוביל לפילוג. קוראן ציין שאחת הדרכים שבהן עיכב המשפט האסלאמי את הצמיחה הכלכלית היא הדגש שהוא שם על הצורך באחדות. משפטנים מוסלמים לא רצו לעשות דבר שיעודד פלגנות, ולפיכך לא הכירו בעקרון ההתאגדות או בחברות מסחריות כישויות חוקיות. שירותים בעלי עלויות גבוהות סופקו על ידי הווקף, שהיה סוג של קרן לא מאוגדת. הווקף קלט את אלו שהיו עלולים להתאגד ולקרוא לרפורמות, ויצר ציבור שהיה בעל אינטרס בשימורו. לשליטים מוסלמים לא היו תמריצים לחולל שינויים בכיוון שיאפשר התאגדות. עד העת החדשה היו סוחרים פרטיים חסרי יכולת לצבור כוח פוליטי חזק דיו ליצור רפורמה במערכת המשפט.

נוסף על קשיי ההתאגדות, חוקי הירושה האסלאמיים היו מבוססים על תיאור מפורט בקוראן, ולכן היה קשה לערער עליהם. חוקים אלו נועדו להגן על המשפחה וחייבו את חלוקת הנכסים בין בני המשפחה ובנותיה. הם הובילו לחלוקת הקרקעות (כאשר אלו היו ניתנות להורשה), העסקים ונכסים אחרים עד הרפורמות של המאה התשע־עשרה (Kuran 2003). העובדה שבעת החדשה עברה מערכת המשפט האסלאמית רפורמה מלמדת שתרבות יכולה להשתנות, אם נראה במערכת המשפט חלק מהתרבות. הדבר דורש קבוצות עניין חזקות שיובילו שינוי, ומדובר בעניין פוליטי.

קוראן מסכים עם רודינסון כי במקרים רבים הייתה התעלמות בפועל מחוקי האסלאם בהקשריהם הכלכליים, אך הוא הראה כיצד עקב ההגבלות על התאגדות ועקב אופיים של חוקי הירושה האסלאמיים נכשלו הקמתן וביסוסן של חברות גדולות במזרח התיכון. רמת הפעילות הכלכלית באזור נותרה אפוא נמוכה ובלי יכולת להתחרות עם התאגידים שהתארגנו כחברות מניות. יש לומר כי חוסר התחרותיות לא היה רק תוצאה של הגורמים הארגוניים הללו; הוא היה גם תוצאה של נחיתות טכנולוגית, חינוכית ואפילו צבאית (Kuran 2004).

כדי להסביר את חולשת הפיתוח הכלכלי בעולם המוסלמי השתמש קוראן ברעיון זיוף ההעדפות (Kuran 1995): אנשים עשויים להימנע מלהביע את דעתם או לקרוא לשינוי מחשש שייענשו – אם בידי המדינה, אם בידי הציבור, ואם בידי יחידים או קבוצות מסוימות. כאשר אנשים נמנעים מלהביע את דעתם, ובייחוד את שאיפתם לשינוי, הם תורמים לשימורם של מבנים קיימים. האסלאם איננו בהכרח החסם, אבל עמדות שמרניות בשם האסלאם עשויות להיות עמידות בזכות התמיכה הציבורית בהן. זיוף ההעדפות מונע אפוא דיון ציבורי; ואם רעיונות חדשים לעולם

אינם מובעים הדור החדש לא ישמע עליהם. לפי קוראן, זיוף ההעדפות אינו נובע רק מפחד מפני המשטר, אלא גם מזיהוי המשטר עם האסלאם (Kuran 1997).

אבנר גריף (Greif 2006, 149–150), שלא כרודינסון ונולן ופאק, הצביע דווקא על החשיבות העצומה של הדת המוסלמית, ובייחוד של השריעה, בישויות הפוליטיות המוסלמיות מהמאה השמינית ועד היום, לעומת הנצרות, שלא עמדה ביסוד הפוליטיקה האירופית אלא השתלבה במסורות משפטיות ופוליטיות חילוניות. גם דגלאס נורת׳ (North 2005) וגם לאל (Lal 1988, 31–71) טענו שתרבויות יכולות להתקיים מאות שנים במה שכלכלנים מכנים ״שיווי משקל תת־מיטבי״ – עם מוסדות שמשמרים יציבות אך מונעים צמיחה – בעיקר משום שהדבר משרת קבוצות עניין מרכזיות. קבוצת העניין העיקרית היא המדינה, והיא יכולה לפעול כך זמן רב כל כך בעיקר משום שגופים אחרים בחברה הם חלשים.

פלאטו, שביכר ניתוח היסטורי על פני ניתוח אקונומטרי, טען שהאסלאם היה כלי בידי הפוליטיקה. לא הדת הייתה הסיבה לכישלון הכלכלי במזרח התיכון, אלא השימוש שנעשה בה (Platteau 2007, 60). לפי ניתוחו, במערב אירופה חיזקו שינויים מוסדיים ואידיאולוגיים זה את זה באופן שהועיל לפיתוח הכלכלי. בעולם המוסלמי, לעומת זאת, עוכבו הפיתוח הכלכלי והפיתוח החברתי על ידי עריצות והיעדר רעיונות מהפכניים שימשכו די אנשים שייצרו שינוי פוליטי.

המצב החברתי בעולם הערבי בשילוב הקונפורמיות המחשבתית דיכאו את היצירתיות ואת היוזמה העסקית. בהקשר זה מציין נורת׳ שתפקידם העיקרי של מיתוסים, אמונות תפלות ודתות בעיצוב חברות קדומות היה עיצוב הסדר החברתי־פוליטי והקונפורמיות. ״עד ימינו הסדר האידיאולוגי הוא גורם מרכזי בהפחתת העלויות שבשמירה על הסדר, אך הוא מלווה בעלות חברתית של מניעת שינוי מוסדי, בהענשת הסוטים ממנו ובהיותו המקור לאינסוף עימותים בין בני אדם בשל ההתנגשות בין דתות מתחרות״ (North 2005, 42) (ייתכן שאת הוויכוח על האוריינטליזם, שעורר את לימודי המזרח התיכון, יש לראות בהקשר זה).

לרעיון שהתרבות מסבירה את רמת הפיתוח הכלכלי ישנם שורשים בתפיסתו של ובר. נורמות חברתיות הנובעות מהתרבות, שיש להן השפעה על הביצועים הכלכליים – דוגמת אמונה דתית – יש לתלות במוסדות, ואין הן סיבות בפני עצמן.

ד. ההסבר המוסדי

לפי ההסבר הגיאוגרפי, המיקום, האקלים, הקרקע ומשאבי הטבע הם שקובעים את רמת ההתפתחות של המדינה. ואולם את ההבדלים בפיתוח הכלכלי בין קוריאה הצפונית לקוריאה הדרומית, למשל, או בעבר הקרוב בין גרמניה המערבית לגרמניה המזרחית לשעבר, אי־אפשר להסביר באמצעות הגיאוגרפיה. ההבדלים נוצרו בעקבות השוני במוסדות בצמדי מדינות אלו.

גריף (Greif 1997) השווה בין הדרכים שבהן סוחרים אירופים ומזרח־תיכוניים פעלו בסוף ימי הביניים. הוא מצא שתרבות המזרח התיכון עודדה מסחר בין בני המשפחה המורחבת או בין חברות הנמצאות בקשרים הדוקים (במחקרו מדובר בסוחרים יהודים במרחב הערבי), ואילו התרבות האירופית עודדה סחר שלא על בסיס היכרות אישית. שתי הקבוצות התחרו זו בזו, וידם של האירופים הייתה על העליונה. נאמנותם של הסוחרים במרחב הערבי הייתה ל"אומה", ומשמעות חברותם הייתה שהם עֵרבים זה לזה. הם שימרו קשרים חברתיים שאפשרו להם להעביר מידע באופן שישמר את האיזון הקולקטיבי. סוחרי המזרח התיכון עשו מאמצים רבים להעביר ביניהם מידע כדי לשמר את רשתות הסחר שלהם; התרבות הקולקטיבית עודדה אותם לשמר קשרים עסקיים בתוך הרשת (Greif 2006, 58–90). הדאגה העיקרית שלהם הייתה לגלות אם מי מהם הערים על חברו וגרם לו להפסד. הידיעה שאם יפעלו שלא ביושר ייחשפו בפני הקהילה הייתה תמריץ חזק לשמור על יושרתם. היושרה הייתה גם דרך לשמור על העסקים, שכן בדרך כלל לא השתלם להם לרמות.

הנוצרים האירופים, שאותם ייצגו במחקרו של גריף סוחרים בני העיר גנואה, היו בעלי תפיסה אינדיבידואלית. הם שמרו את קשריהם העסקיים בסוד ככל האפשר, ולא הגבילו את עצמם בבחירת סוכנים מקרב בני משפחתם או אחרים שעִמם קיימו קשרים אישיים. בהיעדר רשת שתיידע אותם על פעילות לא הולמת של הסוכנים, הם נאלצו לפתח מערכות לא אישיות של אכיפה, והחשובה שבהן היא מערכת החוק. לאורך זמן הוכיחה המערכת הזאת שהיא יקרה מפז להתפתחות המסחר והכלכלה. דוגמה זו להיווצרותם של מוסדות שאפשרו צמיחה כלכלית מבליטה את חסרונם או את חולשתם של המוסדות המקבילים במזרח התיכון (Greif 1994).

מלבד מערכות החוק, הסוחרים בני גנואה השתמשו בשטרות מטען כדי לתעד התחייבויות ועסקאות. סוחרי המזרח התיכון לא עשו זאת, ובשל כך לבני גנואה היה סיכוי גבוה יותר לניידות כלכלית ולהתמחות. יש להעיר כי שלא כנוצרים האירופים, הסוחרים היהודים במרחב הערבי לא ניהלו תיעוד כתוב של עסקאות ולא פיתחו אשראי, ולכן נדחקו בסופו של דבר מאזור הים התיכון על ידי הסוחרים בני

גנואה. בעניין זה יש לומר גם כי, כמו שציין גיסליין ליידון (Lydon 2009, 1, 31), החוק האסלאמי נתן אמון רב יותר בהסכמים בעל פה מאשר בהסכמים כתובים. למרות הדגש שניתן בעולם המוסלמי על אוריינות וקִדמה בתור הזהב, אפשר לטעון שלאי־אמון של בתי המשפט המוסלמיים בחוזים בכתב היה חלק במניעת צמיחתם של חברות בעירבון מוגבל ופיתוחים מסחריים אחרים. ההבדל בערכים בין סוחרי המזרח התיכון לסוחרים האירופים מילא תפקיד מכריע בקביעת המוסדות שהשפיעו על ההתפתחות הכלכלית במשך מאות שנים.

למרות ההבחנה בין ההסבר התרבותי להסבר המוסדי ישנם הסברים שקושרים בין השניים: כמה כותבים הדגישו גורמים שהם מוסדיים ותרבותיים גם יחד. נורת׳, לדוגמה, ציין את חשיבות המוסדות והעבודה הקשה, היוזמה והחסכנות (North 1990). הגבול בין אמונה דתית, שעשויה להיחשב גורם תרבותי, ובין גורמים מוסדיים הוא פעמים רבות דק. יתרה מזו, אמונות יכולות להשפיע גם על משך הזמן שמוסד יחזיק מעמד.

המערך החברתי: התהוות המעמד הבינוני

החולשה הכלכלית והפוליטית של הסוחרים הערבים (והסוחרים היהודים במרחב הערבי) הייתה מאפיין עיקרי של האזור במשך מאות שנים. צ׳רלס עיסאווי (Issawi 1995, 192) עמד למשל על ההבדל בין ההשפעות הפוליטיות החשובות של סוחרי ההנזה בצפון אירופה בין המאה השלוש־עשרה למאה השש־עשרה ובין ההשפעה המוגבלת של הסוחרים הקרימיים מאזור הים ההודי בין המאה השתים־עשרה למאה השש־עשרה. עם זאת, יש לציין שהיו יוצאים מן הכלל, ולבנון, שבה מעמד הסוחרים נהנה מיוקרה מיוחדת עקב הריבוי האתני במדינה, היא הדוגמה הבולטת ביותר לכך. אשר למצרים, רוברט טיגנור (Tignor 1984, 243–253) הראה כיצד חלקים מהמעמד הבורגני תכננו לשנות את כלכלת מצרים במאה העשרים על ידי פיתוח תעשייה מודרנית, בנקאות ושירותים אחרים. הייתה זו קבוצה קטנה שהתמודדה מול האליטה של בעלי האדמות (אף שמוצאם באותה קבוצה) ומול גורמים אחרים. העובדה שרבים מקבוצה זו היו זרים החלישה את הקבוצה מבחינה פוליטית בתקופה של עליית הלאומיות. בני הקבוצה גורשו מהמדינה לאחר מהפכת 1952, ועם הסתלקותם איבדה המדינה את הכישורים, את ההון ואת הקשרים הבינלאומיים שלהם. בנט הנסן (Hansen 1991, 34) ציין שבעלי האדמות הקטנים והבינוניים, שנכסיהם הופקעו לאחר מהפכת 1952, לא כולם היו בני המעמד הפיאודלי, אלא היו בהם גם יזמים. אפשר שהריסת המעמד שלהם הזיקה גם לחקלאות ולצמיחה הכלכלית, ואפילו לחלוקת ההכנסות.

במרוקו מילאה קבוצה של משפחות חשובות שמוצאן בעיר פז תפקיד מרכזי בכלכלה. בשל הקשרים המתמשכים שלה עם חצר המלוכה אפשר לכנותה "האליטה הישנה". המשפחות ניצלו את הקשרים הללו ליצירת מונופול על הייבוא ועל הייצוא של סחורות מסוימות, וזכו בחוזי רכש ציבוריים. מצב זה השפיע לרעה על הכלכלה במרוקו במשך זמן רב. רק בסוף שנות השמונים של המאה העשרים, בזכות הליברליזציה של הכלכלה במרוקו, הצליחה קבוצה חדשה לעלות לגדולה. הקבוצה הזאת דחפה להפסקת ההטבות המסורתיות שהוענקו ל"אליטה של פז". היא דרשה רפורמה בפעילות הכלכלית וקראה למרוקו לאמץ אמות מידה בינלאומיות של מיסוי ורגולציה.

גם בסוריה פעלה המדינה נגד המעמד הבינוני. בעקבות זאת פחתו ההשקעות והצמיחה הכלכלית נפגעה. השקעת הסוחרים של חלב במיכון החקלאות בסוריה היא דוגמה לכך. המערכת הפיאודלית בסוריה העניקה לחקלאים תמריצים לעבוד באחוזות, ואילו לבעלי האדמה היו תמריצים להשקיע בציוד ובמכונות. רוב התמריצים הללו נעלמו כאשר סוריה ייסדה את הרפובליקה הערבית המאוחדת (רע"מ) לצד מצרים בשנת 1958. בעקבות זאת יושמו רפורמות אגרריות שהיו תוצר של אינטרסים פוליטיים, ולא כלכליים דווקא. ב־1961 חוללה קבוצה של אנשי עסקים שמרנים מובילים מסוריה, בעזרת שותפים בכוחות המזוינים, הפיכה צבאית שהביאה להפרטת כמה חברות ולהעלאת התקרה על בעלות קרקעות. אלא שב־1963 ביצעה מפלגת הבעת' הפיכה ותוכנית ההלאמה הוחזרה (Springborg 1993).

שלא כמעמד הבינוני בעולם הערבי, המעמד הבינוני באירופה התפתח בזכות ביזור הכוח הפוליטי, שבא לידי ביטוי בין השאר בניהול עצמי. עלייתן של הערים האירופיות בין המאה העשירית למאה השתים־עשרה הייתה תוצאה של התפרקות הסדר הפיאודלי באזורי הספָּר והשאיפה לשפר את המצב החומרי על ידי הגירה פנימית. הסביבה העירונית הייתה חדשנית יותר ונתונה פחות לשליטה מאזורי הספר. לא רק איכרים היגרו, אלא גם אצילים פיאודלים קטנים, סוחרים ובעלי מלאכה. ריכוז המהגרים, החדשנות והיעדר השליטה היחסי הפכו את יושבי הערים – הבורגנים – לקבוצה מובחנת בעלת כוח פוליטי.

לכך היו השלכות כלכליות חשובות: למעמד החדש היו דפוסים חדשים של צריכה ושל הכנסה. לנוכח העוינות מצד החברה הכפרית, שעדיין הייתה פיאודלית, פיתחה האוכלוסייה העירונית צורך בסוגים חדשים של ארגון. במערכת הפיאודלית היה הארגון אנכי, מן המלך אל הלורד, אל הווסל ואל הצמית; ואילו בערים התפתחה מערכת אופקית של אזרחים שווי זכויות. הגילדות היו הארגונים המסחריים־פוליטיים החשובים ביותר. הערים הפכו אפוא למקור של שינויים

מרחיקי לכת בערכים, ביחסים בין בני אדם, בניהול, בחינוך, בייצור ובמסחר, והשינויים האלה פיתחו וחיזקו את הכלכלה האירופית.

החברה המוסלמית, לעומת זאת, התבססה על שבטים, על משפחות ועל חמולות. לא היו בה תנאים מתאימים להיווצרות תרבות של יוזמה עסקית ומסחר מפותח. גם התאגידים שנוצרו לא קיבלו הכרה כישויות חוקיות, סוחרים וגילדות לא יכלו להתערב בתהליך הפוליטי כדי לקדם את ענייניהם, ולא הייתה אוטונומיה עירונית כפי שהייתה בערים ובערי מדינה באירופה. לא היו תאגידים שיכלו לייצג את האינטרסים של מעמדות או קבוצות מסוימים, והסוחרים העדיפו לצמצם את קשריהם עם השלטון המושחת. ככל שהמסחר דוכא על ידי חוקים שמנעו התאגדות, כך הידרדר גם מעמד הסוחרים. הסוחרים התקשו לחולל שינויים חוקיים שיעודדו את המסחר וכך קובע מצבם העגום (Kuran 2003).

לדברי גריף, תיאור היסטורי זה מדגים כיצד עקרונות של ביזור הכוח בחברה הם תנאי לצמיחה כלכלית ארוכת טווח. מוסדות המנהיגים אכיפה של הסכמים מסחריים ומונעים מתפיסה אינדיבידואליסטית מאפשרים יצירת תמריצים שמעודדים את הפיתוח הכלכלי. בתנאים כאלה לתאגידים יש יכולת גבוהה יותר להניע משאבים, לגוון סיכונים ולחולל שיפורים טכנולוגיים משיש למשפחות של סוחרים (Greif 2006, 398).

בשנות השבעים והשמונים של המאה העשרים, כאשר מגזרים שלמים של הכלכלה בבעלות המדינה קרסו, נאלצו הממשלות בעולם הערבי למצוא דרכים אחרות לייצר הכנסות. ברוב המדינות פנו הממשלות למגזר הפרטי ועודדו את התרחבותו. ליזמים מהמגזר הפרטי ניתנה הרשאה לפעול בשיתוף מגזרים שמנהלת המדינה או בתוכם. בתנאים של משאבים דלים ושליטה של הממשלה בכלכלה נטתה הפעילות הכלכלית להיות פעילות לא יצרנית שעיקרה שאיפה לרנטות.

יאיה סדובסקי (Sadowski 1991, 139) ניתח את היחסים בין אנשי עסקים לביורוקרטים בממשלה בתקופת הליברליזציה של החקלאות במצרים בשנות השמונים של המאה העשרים. הוא קבע כי שני הצדדים הרגישו שהצד השני חסר תחליף. אנשי העסקים צברו השפעה פוליטית דרך מפלגות וקבוצות של בעלי עניין עד שלא היה אפשר עוד להתעלם מהם. גם מרקסיסטים וגם ליברלים טענו שכוחות חדשים אלו השתלטו על המדינה ושינו אותה. לחלופין נטען כי הכוחות החדשים נוצרו בעקבות השינוי במדיניות הכלכלית (Richards and Waterbury 2008, 34), ובעיקר המעבר משליטה של המגזר הציבורי בכלכלה למערכת ליברלית יותר. שינויים אלו הביאו להתמוטטות הדרגתית של מעמד בעלי הקרקעות, והדבר גרם הפסדים כלכליים (שם, 403).

ראוי לציין שהמשטרים שעלו לשלטון עם סיום הקולוניאליזם המערבי באמצע המאה העשרים בדרך כלל החלישו את כוחו הפוליטי והכלכלי של המעמד הבינוני. זה היה נכון בכל המדינות שחוו את הסוציאליזם הערבי, הלאימו נכסים וגירשו אוכלוסיות מיעוט או הפקיעו את נכסיהן. כל עוד הייתה היזמות מרוכזת בידי המעמד הבינוני, להחלשתו הייתה השפעה שלילית על הכלכלה. מבחינה פוליטית פירוש הדבר שמעמד זה לא היה חזק דיו לאיים על המשטר או להציע מנהיגות חלופית. אפשר לומר אפוא שהמשטרים בעולם הערבי היום ממשיכים מסורת ריכוזית בת מאות ואולי אלפי שנים.

הדעת נותנת שהיעדר מאבק מעמדי ומתיחויות אתניות מעודד צמיחה כלכלית. כאשר המעמד הבינוני חזק ושוררת הרמוניה יחסית בין הקבוצות האתניות מתקיים קונסנזוס בקרב המעמד הבינוני. בתנאים אלו, וכאשר ישנם מוסדות טובים יותר, סביר שהצמיחה הכלכלית תהיה יציבה ומהירה יותר. ויליאם איסטרלי (Easterly 2001) טוען כי קונסנזוס בקרב המעמד הבינוני מסביר את ההבדל בין ההתפתחות של צפון אמריקה להתפתחות בדרומה, וכי גורם זה משפיע על ההתפתחות הכלכלית גם במקומות אחרים.

מערכת המשפט

כזכור, קוראן טען שהחוק האסלאמי היה הסיבה העיקרית לחולשת הכלכלה במזרח התיכון. האסלאם פיתח דיני חוזים שהיו מתוחכמים יחסית לזמנם. בין השאר, הם אפשרו למשקיעים להגן על נכסיהם הפרטיים כנגד ההתחייבויות המתלוות לשותפות. עם זאת, לשותפים הייתה ערבות בלתי מוגבלת, והשותפות האסלאמית חסרה רכיב של הגנה עליה כישות משום שלא הייתה תאגיד: כל שותף היה יכול לגרום לפירוק השותפות באופן חד־צדדי, גם נגד רצון האחרים, ומותו של שותף היה מביא לסיום השותפות. החוקים האלה דיכאו היווצרות של שותפויות גדולות ארוכות טווח. אם כן, בעוד שבמערב התפתחו תאגידים, אזורים בשלטון אסלאמי היו בעמדת נחיתות מבחינה מסחרית (Kuran 2011).

כאמור לעיל, דיני האסלאם הסדירו גם את חלוקת המשאבים במשפחה המורחבת. אך לחוקי הירושה האסלאמיים, שנועדו להגן על ילדים, נשים, הורים ואחים, נודעו גם השפעות כלכליות שליליות. פרטים יכלו להקצות בצוואותיהם רק שליש מנכסיהם, ושאר הנכסים חולקו בין קרוביהם. עקב כך עסקים חולקו בין כמה יורשים ולא יכלו לשרוד במעבר בין הדורות. היו יוצאים מן הכלל, אך הדפוס הכללי לא אפשר לעסקים לצבור נכסים ולממן השקעות. לכן עסקים שהיו ממוקמים באזורים שהחוק האסלאמי שלט בהם היו בעמדת נחיתות. האימפריה העות׳מאנית, ששלטה ברחבי המזרח התיכון, פיגרה אחרי אירופה ונאלצה לחולל

שינויים במערכות החוק של האימפריה במאה התשע־עשרה. ואולם השינויים נעשו באיחור, ולא היה בהם כדי לסגור את הפער (שם, 280–320).

במאה השביעית לספירה, על בסיס הקוראָן ואמרות הנביא, הכריזו משפטנים מוסלמים שהסתייעות במערכות חוק לא אסלאמיות דינה ככפירה, שעונשה מוות. לפיכך למוסלמים לא הייתה חלופה למערכת החוק האסלאמית, והיא לא עברה רפורמה עד המאה התשע־עשרה. הפסיקה הזאת מנעה שימוש במערכות משפט לא אסלאמיות שנעשו זמינות באימפריה העות׳מאנית, וכך נסתייעה עלייתם הכלכלית של המיעוטים הלא מוסלמיים באימפריה. לדברי קוראן, רעיון הכפירה ״מונע ממוסלמים להציע רפורמות גדולות, לבקר מדיניות ומוסדות המזוהים עם האסלאם ולהפעיל לחץ על אנשי דת שמרנים. חוקי הכפירה האסלאמיים גורמים לפיגור בהתפתחות הכלכלית של האזור״ (שם, 291).

אחד האיסורים הידועים באסלאם הוא החרם על לקיחת ריבית (״רִבַּא״). בפועל הצליחו להימנע מהחרמה ולגבות ריבית באמצעות שורה של תחבולות, אך אלו גרמו לעלויות מוגברות (שם, 289–290). בעת החדשה עברה מערכת המשפט האסלאמית רפורמה והתגברה על ההשפעה המוגבלת של החרם על הריבית, כמו שמעיד שגשוגה של הבנקאות בעולם הערבי. ואולם הפיגור הכלכלי באזור נותר בעינו. קוראן מסביר זאת במונחים של הליכה בתלם והמשכיותן של השפעות היסטוריות. המודרניזציה של מערכות משפטיות ואחרות במאה התשע־עשרה והעשרים נעשתה בתנאים שבהם הנורמות החברתיות סיכלו את השימוש היעיל במערכות אלו (שם, 294). לפי קוראן, החברות היו מושחתות מאוד, נגועות בהעדפת מקורבים ובעלות אמון מועט בארגונים. נורמות אלו היו חלק מהמורשת של החוק האסלאמי. החברה האזרחית הייתה חלשה, וכמוה המגזר הפרטי – חולשה ששורשיה בהיסטוריה המוסדית של האזור, שנטתה לשלטון אוטוקרטי. כשלים כלכליים הזינו אידיאולוגיות מסתגרות שהגבילו את ההסתגלות למציאות העולמית. הזרמים האסלאמיסטיים התחזקו, והדבר הגביר את חוסר הוודאות הפוליטית והגביל את הנכונות להתנסות.

מוראט ציזקה (Cizakca 2010) שולל את התזה של קוראן, שלפיה החוק האסלאמי היה הסיבה לנחשלות. הוא מציין שהתאגיד לא התהווה בעולם המוסלמי עד המאה התשע־עשרה משום שלא היה נחוץ. הסיבה המרכזית לכך הייתה שלסוחרי המזרח, שלא כמו הסוחרים האירופים, הייתה נגישות נוחה לאיי התבלינים שבמזרח. הם לא נדרשו לספינות גדולות משוריינות משום שהים ההודי היה שלֵו. אנגליה והולנד, לעומת זאת, היו בעימות עם ספרד ואחר כך עם צרפת. כדי להגיע לתבלינים ולאוצרות נחשקים אחרים הן נזקקו לספינות משוריינות וממילא גם גדולות. השקעות גדולות נדרשו לכך, ולפיכך רק מבנים עסקיים שהיו

גדולים ועמידים יכלו לעסוק בסחר. לכן התארגנו החברות המזרח־הודיות של אנגליה והולנד כתאגידים של בעלי מניות.

זאת ועוד, ציזקה טוען שהמדיניות הכלכלית העות׳מאנית עיכבה צבירת הון בארצות המזרח התיכון, והיא (ולא החוק האסלאמי) דיכאה את אימוץ המבנה התאגידי. זכויות קניין לא נשמרו היטב באימפריה העות׳מאנית. כמו כן, המערכת הכלכלית נועדה לשמר את ההרמוניה בין המעמדות החברתיים ולכן הפעילה לחץ על מעמד הסוחרים, והלחץ חנק אותו לבסוף. בעקבות כישלון המצור על וינה ב־1683, למשל, החרימה האימפריה העות׳מאנית הון מן הסוחרים, אף שפלח זה של האוכלוסייה היה עשיר הרבה פחות ממעמד אנשי הצבא והשליטים. עוד דוגמה היא גביית מסים באימפריה העות׳מאנית. הגבייה הייתה רווחית כל כך עד שיש עדויות על סוחרים במצרים במאה השבע־עשרה שהעבירו השקעות ממסחר לגביית מסים (Kuran 2004, 25–38).

התהליכים המוסדיים שתוארו כאן נוגעים בעיקר לתקופה הקולוניאלית, ובייחוד לימי האימפריה העות׳מאנית. משנות הארבעים של המאה התשע־עשרה ניסו העות׳מאנים לערוך רפורמות במוסדותיהם, צעד שזכה להצלחה מועטה ביותר באזורים הערביים של האימפריה. כאמור לעיל, הבריטים והצרפתים בזמן שלטונם הקצר במזרח התיכון לא היו מעוניינים בפיתוח האזור, אלא בניצול משאבי הטבע וכוח העבודה הזול בו. כאשר הסתיים השלטון האירופי השתלטו האליטות המקומיות על המוסדות הקולוניאליים המנצלים. חלק מהאליטות הללו היו מונרכיות שמינו האירופים.

עד שנות החמישים של המאה העשרים זכו מדינות ערביות רבות לעצמאות. שלטו בהן מונרכיות או דיקטטורות צבאיות שלא יצרו את התנאים הנחוצים לצמיחה כלכלית ממושכת. לאמתו של דבר, המערכות הכלכליות שהן יצרו דומות למדי למערכות שפעלו בתקופה הקולוניאלית. המערכות הסוציאליסטיות הערביות שהתפתחו בשנות השישים והמערכות בעלות אוריינטציית השוק שירשו את מקומן, שתיהן לא הצליחו לעודד פיתוח כלכלי באמצעות חינוך ותעסוקה, ואף לא באמצעות השתתפות פוליטית.

המוסדות המנצלים הללו נשארו דומיננטיים בכלכלות הערביות עד היום. במצרים בימי נאצר וסאדאת התפתח המגזר הפרטי על בסיס שוק פתוח יותר. עם זאת, השווקים הללו לא היו כוללניים. המדינה שלטה בהם והגישה אליהם הייתה מוגבלת לקבוצה של אנשי עסקים שחברים במפלגת השלטון או מקורבים אליה. אנשי העסקים הללו פעלו לחסום את השוק מפני תחרות חיצונית ופנימית. כמו מערכת הקאסטות בהודו, גם במדינות הערביות האליטה העסקית משמרת את כוחה במשך דורות (Henry and Springborg 2010, 166–182; Acemoglu and Robinson 2012, 395–398).

ה. סיכום

במאמר הוצגו שלושה הסברים עיקריים, או שלוש קבוצות של הסברים, לתפקודן הלקוי של הכלכלות הערביות – הסבר גיאוגרפי, הסבר תרבותי והסבר מוסדי. בחינת מדינות שכנות בעלות קווי דמיון גיאוגרפיים רבים אך ביצועים כלכליים שונים מאוד מראה שהגיאוגרפיה לבדה אינה יכולה להסביר מדוע מדינות מסוימות מצליחות יותר מאחרות. הוא הדבר באשר לגורמים תרבותיים: למדינות שכנות בעלות מאפיינים תרבותיים דומים יש לעתים נתונים כלכליים שונים מאוד. אפשר אפוא לומר שההסבר השלישי – המוסדי – הוא המפתח להבנת הבעיה. המוסד החשוב ביותר הוא המערכת הפוליטית. מערכת זו הנהיגה את המערכות הפיסקליות, הדתיות, המשפטיות והאחרות, והללו חסמו את הצמיחה באימפריה העות'מאנית ובמשטרים שבאו אחריה. באמצעות המערכות הללו הצליחו שליטים פוליטיים לשמר את מעמדם. שינוי בהן היה עלול לסכן את מעמדם, משום ששינויים מולידים מנצחים ומפסידים, והמפסידים הם אויבים בכוח.

עם זאת, אף שהגורם המוסדי מכריע בכל הנוגע לצמיחה הכלכלית, אין להמעיט בחשיבות יחסי הגומלין בין הגורם המוסדי לגורמים אחרים, דוגמת הגיאוגרפיה והתרבות. לעתים ישנה חפיפה בין ההסברים הללו: למשל, המושג "משאבי טבע" נוגע הן לגיאוגרפיה והן למוסדות; ותפקידה של הדת בהתפתחויות המשפטיות נשען על גורמים תרבותיים ומוסדיים. המסקנה היא שהכיוון הסיבתי העיקרי הוא מהמוסדות הפוליטיים והארגוניים אל מערכות התרבות, הדת והמשפט, ולא להפך.

רשימת המקורות

ובר, מכס, 1984. האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם, מגרמנית ברוך קורא, תל אביב: עם עובד.

סאקס, ג'פרי ד', 2001. "ההתפתחות הכלכלית במזרח התיכון בפרספקטיבה ארוכת טווח", רבעון לכלכלה 48(3), עמ' 417–440.

Acemoglu, Daron, and James A. Robinson, 2012. *Why Nations Fail*, New York: Crown Publishers.

Acemoglu, Daron, Simon Johnson and James A. Robinson, 2001. "The Colonial Origins of Comparative Development," *American Economic Review* 91(5), pp. 1369–1401.

Beattie, Alan, 2009. *False Economy*, London: Penguin Books.

Cippola, Carlo M., 1993. *Before the Industrial Revolution*, London: Routledge.

Cizakca, Murat, 2010. "Was Shari'ah Indeed the Culprit?" Munich Personal RePEc Archive, paper no. 22865, http://mpra.ub.uni-muenchen.de/22865 (accessed May 2, 2013).

Easterly, William, 2001. "The Middle Class Consensus and Economic Development," *Journal of Economic Growth* 6(4), pp. 317–336.

Engerman, Stanley L., and Kenneth L. Sokoloff, 1997. "Factor Endowments, Inequality, and Paths of Development among New World Economies," in Stephen Haber (ed.), *How Latin America Fell Behind*, Stanford: Stanford University Press, pp. 260–304.

Greif, Avner, 1994. "Cultural Beliefs and the Organization of Society: A Historical and Theoretical Reflection on Collectivist and Individualist Society," *The Journal of Political Economy* 102(5), pp. 912–950.

——, 1997. "On the Social Foundations and Historical Development of Institutions that Facilitate Impersonal Exchange: From the Community Responsibility System to Individual Legal Responsibility in Pre-Modern Europe," *Working Paper No. 97–016*, Social Science Research Network (June).

——, 2006. *Institutions and the Path to the Modern Economy: Lessons from Medieval Trade*, Cambridge: Cambridge University Press.

Hansen, Bent, 1991. *Egypt and Turkey: The Political Economy of Poverty, Equity, and Growth*, Oxford: Oxford University Press.

Henry, Clement Moore and Robert Springborg, 2010. *Globalization and the Politics of Development in the Middle East*, New York: Cambridge University Press.

Hourani, Albert, 1962. *Arab Thought in the Liberal Age 1789–1939*, London: Oxford University Press.

Issawi, Charles, 1995. "The Adaptation of Islam to Contemporary Economic Realities," in *The Middle East Economy: Decline and Recovery*, Princeton: Markus Wiener Publishers.

Klugman, Jeni, 2011. *Human Development Report 2011: Sustainability and Equity: A Better Future for All*, New York: United Nations Development Programme.

Kuran, Timur, 1995. *Private Truths, Public Lies: The Social Consequences of Preference Falsification*, Cambridge: Harvard University Press.

——, 1997. "Islam and Underdevelopment: An Old Puzzle Revisited," *Journal of Institutional and Theoretical Economics* 153, pp. 41–71.

——, 2003. "The Islamic Commercial Crisis: Institutional Roots of Economic Underdevelopment in the Middle East," *Journal of Economic History* 63, pp. 414–446.

——, 2004. *Islam and Mammon*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.

——, 2006. "The Absence of the Corporation in Islamic Law: Origins and Perspectives," *CLEO Research Paper Series C04–16*, *Law and Economics Research Paper no. 04–21*, Los Angeles: University of Southern California Law School (February).

——, 2007. "Explaining the Economic Trajectories of Civilizations: Musings on the Systemic Approach", paper presented at the First International Conference of the USC Institute for Economic Research on Civilizations, February 23–24: "The Economic Performance of Civilizations: Roles of Culture, Religion, and the Law",

www.usc.edu/schools/college/crcc/private/ierc/conference_registration/papers/Kuran.pdf (accessed May 2, 2013).

——, 2011. *The Long Divergence*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Lal, Deepak, 1988. *The Hindu Equilibrium: Cultural Stability and Economic Stagnation, India c. 1500-AD 1980*, Oxford: Clarendon Press.

Landes, David, 1999. *The Wealth and Poverty of Nations*, New York: W. W. Norton, Chaps. 4, 12.

——, 2000. "Culture Makes Almost All the Difference," in Lawrence E. Harrison and Samuel P. Huntington (eds.), *Culture Matters*, New York: Basic Books, pp. 2–13.

Lewis, Bernard, 1993. *Islam in History*, Chicago and La Salle: Open Court.

Lydon, Ghislaine, 2009. "A Paper Economy of Faith without Faith in Paper: A Reflection on Islamic Institutional History," *Journal of Economic Behavior and Oganization* (March), www.sscnet.ucla.edu/history/lydon/lydon_paper.pdf (accessed May 2, 2013).

Nolan, Marcus and Howard Pack, 2007. *The Arab Economies in a Changing World*, Washington D.C.: The Peterson Institute.

North, Douglass, 1990. *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press.

——, 2005. *Understanding the Process of Economic Change*, Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Platteau, Jean-Philippe, 2007. *Religion, Politics, and Development: Lessons from the Lands of Islam*, Namur: Centre for Research in the Economics of Development, Department of Economics, University of Namur, www.fundp.ac.be/pdf/publications/61703.pdf (accessed May 2, 2013).

Richards, Alan, and John Waterbury, 2008. *A Political Economy of the Middle East*, Boulder: Westview Press.

Rivlin, Paul, 2009. *Arab Economies in the Twenty-First Century*, New York: Cambridge University Press.

Rodinson, Maxime, 1974. *Islam and Capitalism*, London: Allen Lane.

Sadowski, Yahya M., 1991. *Political Vegetables*, Washington D.C.: Brookings Institution.

Springborg, Robert, 1993. "The Arab Bourgeoisie: A Revisionist Interpretation," *Arab Studies Quarterly* 15(1), pp. 13–39.

Tignor, Robert L., 1984. *State, Private Enterprise, and Economic Change in Egypt, 1918–1952*, Princeton: Princeton University Press.

UN Development Programme, 2009. *Arab Human Development Report 2009: Challenges to Human Security in the Arab Countries*, New York: United Nations Development Programme and Regional Bureau for Arab States.

Weber, Max, 1968. *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*, ed. Guenther and Claus Wittich, New York: Bedminster Press.

הופיעו במחלוקות בכלכלה, סדרה שנייה

1. **הערבים בשוק העבודה בישראל**
   מאת ערן ישיב
2. **תעשיית המימון הזעיר בעולם ובישראל**
   מאת יעקב ירון, גליה פיט
3. **בין הציבורי לפרטי במערכת הבריאות בישראל: המקרה של השר"פ**
   מאת לאה אחדות, גבי בן נון
4. **הפנסיה בישראל ובעולם: כיווני התפתחות עיקריים, גישות והשפעות אידיאולוגיות**
   מאת אביה ספיבק